

ЛІТЕРИ І ПОЛІТИКА

(П'ятдесят років фонетичного правопису в Галичині і на Буковині)

З дивними якимись почуттями зустрічало українське громадянство початок шкільного року п'ятдесят років тому. Цілій місяць серпень 1893 р. ходили глухі чутки про „нову польську інтригу”, що мала проявитися в заведенні нового правопису у школі. Старше покоління добре ще пам'ятало „азбучну війну” з 1859 р., коли австрійський уряд, заходами галицького намісника гр. Голуховського, наважився був, з новим шкільним роком, завести до шкільних книжок латинницю, вироблену чеським ученим І. Гречком. Тоді „напад” щасливо відбито, та не так воно пішло 1893 р. Часописи забалакали про введення „фонетики” в школах вже як про факт. По галицькій провінції ходили від села до села, від міста до міста неспокійні голоси про новий замах на нашу „національні святощі”, на нашу „тисячолітню традицію”. Ішли підготови до великих протестаційних маніфестацій. Готовили їх сильні ще тоді москофіли. Але ж бо й між „народовцями”, що, хоч у душі стояли за „фонетичний правопис”, було багато таких, що изажали цю справу за передчасну. І вони виявляли невдоволення, хоч те невдоволення не набирало серед них таких гострих форм, як у москофілів. А тут перед вели львівські вожаки. На провінції ж найбільш хвилювалося духовенство, тоді ще в більшості як не москофільське, то в мозах справах дуже консервативне. Не такі рідкі були випадки, що батьки відбирали своїх синів із української львівської, чи пересміської гімназії, та давали до польської чи львівської німецької, щоб, мовляв, їх „бідна дитина” не мусіла всіх предметів учитися з „фонетичних” підручників. Бувало й таке, що в польських гімназіях не записували своїх дітей на науку української мови, щоб ті діти не „заражувалися фонетикою”. Одне слово — вересень 1893 р. почався серед великої хвилювання між громадянством і серед деякої навіть політичної напруги.

I серед молоді всіх гімназій загуло джмелем. У списі шкільних книжок з'явився новий підручник: „Руска граматика, уложила Степан Смаль-Стоцький і Федір Гартнер”. Львів, 1893, накладом фонду краєвого... Молодь знала від батьків, що „зводить якусь фонетику” у школі. Ще, власне, ніхто добре не знає, які будуть зміни в дотеперішньому правописі, що його проводила цікава й гарна граматика Омеляна Огоновського, заведена щойно два роки тому до школ (1891). А пророк скрізь ішли жваві дискусії. Одні боронили того, чого ще самі добре не знали; другі з завзяттям те саме поборювали; інші ставилися до цілі справи байдуже. Але ж дискусії були завзяті, і мали вони „політичний” характер. Ішли вони на тему, чи „фонетика” поробить нас таки поляками, чи не поробить. Чи, як ми перестанемо вживати твердого знака (ъ), то чи перестанемо ми бути „правдивими русинами”. Чи, відкинувши багато знаків, які знають церковні книги, ми згодом умімимо читати ті книги, і нас тим легше буде попретяті на латинників, або, ще гірше, чи не поборимося ми безбожниками, такими, як ті радикали, що, без сорому, без Бога в серці, від кількох років видавали свої газети і без „бора” (ъ), і без „ята” (ѣ), і без „йорі” (ы), і без ніяких дашків над е, над ё, над і, і скрізь ставили замість них „польське” „і”.. Та найтяжчий аргумент проти нового правопису було те, що його нам „накидають” чужі, поляки, а поляки — хітря, все щось таке придумають, щоб нас знищити...

Отак дискутувала між собою гаряча молодь п'ятдесяти років тому, на початку шкільного року 1893, повторюючи, здебільша, те, що чула від батьків, чи повічитувала з часописів, і такі дискусії тяглися досить довго, доки не почали всім обридати, і доки життя свого не взяло...

Але ж боротьба серед громадянства довго не вщухала. Почалася вона пропам'ятним письмом до австрійського царя проти нового правопису з 100.000 підписів, страшними нападами на тих, що провадили акцію введення „фонетичного” правопису у школі, великими статтями по часописах, а закінчилася тим, що згодом і вороги його почали його приймати. А пророк яких двадцять років у Галичині й на Буковині вона забрала, а на Закарпатті й досі вона досить гостра...

У чому ж справа?

Де джерело гостроти тієї боротьби?

Джерело Й — в історичному розвитку західно-українських земель.

І в Галичині, і на Буковині, і на Закарпатті не було ніяких причин закидати давній історичний правопис, — його треба було тільки переформувати. Не диво, що як цею справою зайнявся Михайло Максимович (1809—1873), то принципи його „максимовичівки”, з більшим чи меншим змінами, могли подобатися українським патріотам із 40 рр. XIX ст., і той правопис і вийшов у життя на західно-українських землях. І дехто з українських патріотів Наддніпрянщини пробував ним користуватися, напр., Кулик у своїх перших виданнях. Але ж там зараз виринав конфлікт

із російщиною, що прийняла для свого правопису історичну основу. А там, як відомо, поодинокі букви історичного правопису визначали зовсім не ті звуки, що в українській мові, пор. ѿ в російській мові — є, в українській — і, і в рос. — ё; е вимовлялося в рос. мові м'яко, в укр. — твердо і т. д. Тим то українські письменники Наддніпрянщини, майже всі, вхопилися, вже від початку, за деяку фонетизацію у своїх писаннях, використовуючи для неї російську історичну ортографію. Та довго це тривати не могло. Зі зростом письменства, з розростом його потреб, мусіло дійти до реформ правопису в дусі будови самої української мови, і цю реформу провів Пантелеймон Куліш (1819—1897). Його правопис, якого він ужив уперше в своїх „Записках о Южной Руси” 1856 р., зривав, з історизмом Максимовича і там, де цього було найбільш потрібно (передавання звуків і, и), сперся на живу вимову, себто, давав у деяких випадках перевагу принципові фонетичному перед історичним. Звідси пішла назва цього правопису — „фонетика”, або за творцем Й — „кулішівка”. Перейшов він у 60 рр. XIX ст. і до Галичини — і тут відразу почалася боротьба за правопис, боротьба, яка була непотрібна, а то й цілком незрозуміла в Наддніпрянщині, яка на західних землях набрала гострих форм, бо правопис цей був з'язаний із національно-політичним світоглядом людей, що боролися за чи проти нього. Правопис цей давав відразу писаному чи друкованому слову ознаку чогось окремого від російської мови, чогось самостійного — і москофільська частина українського громадянства на західних землях, та частина, що стояла за одну літературну мову з Росією, що не призначала потреби самостійної української літератури, не вірila в Й розвиток, бачила, не без причини, в заведенні Куликівого правопису в школі упадок свого впливу серед народу, а то і гріб для своїх ідей. Люди ці, правда, російської мови не знали, писали страшною мовою мішаниною. Але ж у їх уяві ця мішаниця, в історичному правописному одягу, зближала їх до російської мови, яку вони сподівалися згодом собі таки засвоїти. Ще поки йшла боротьба за правопис у щоденних дискусіях по товариствах, чи на шпальтах часописів, то москофіли такої загрози для себе не відчували. Але ж коли „кулішівка” мала стати офіційним правописом школи, а далі — урядів, згодом і церкви, і перейти в життя, то можна було сподіватися кінця ідеям т. зв. „общеруськості” і самому москофільству. Побоювання ці були правдиві, як це і виявило життя. „Фонетичний” правопис перекинув міст через Зброч, з'единив український народ, роз'єднаний цією річкою — і відділив його і літературно і національно-політично раз на завжди від того величезного масиву, на який тужним кидали оком невірні Хоми з нашого народу...

Степан Смаль-Стоцький

Тимо таке величезне значення для нашого національного життя має вересень 1893 р., з яким у школу Галичини й Буковини ввійшла кулішівка. А на тлі того вересня ясно зарисовується постать людини, що з притаманною Й вірою в чесність свого діла, з фанатичною впertiaстю, майже десять років проводила цю справу в життя, — постать проф. Степана Смаль-Стоцького (1859 до 1888).

Стали професором української мови й літератури на університеті в Чернівцях (1884), він, при допомозі свого старшого німецького товариша і приятеля, проф. Гартнера, що мав деякі впливи в урядових колах, почав від 1886 р. боротьбу за введення кулішівки в школах Галичини й Буковини. Боротьба була дуже важка. Проти себе мав проф. Стоцький не тільки земляків, і то не лише москофілів, але й чужих. Багатьом навіть прихильникам реформи правопису не подобався шлях, яким ішов проф. Стоцький у своїй боротьбі. Вони раді були бачити в цій боротьбі громадський шлях, не — дорогу урядову. Але ж тепер ясно, що тільки шлях вибраний професором вів до мети. Школа ж — установа державна, урядова, і до неї тільки через уряд можна було доступатися. Так і зробив проф. Стоцький. Пішли довгі конференції. Пішли голосування. Пішли „Minoritätsvolt-и“. Пішли

переговори. Переговори у Львові, в Чернівцях. Пішли пересправи у Відні. Проекти завертали авторові, і зони знов відходили куди було треба. І так ішли роки. А за той час „не було такого брудного болота, яким би по газетах і на вічах противників його, проф. Стоцького, не обкідували“. Були часи, що треба було вважати справу безнадійною, програною. А проте енергійний, молодий тоді професор Й не залишив. Казали виготовити, на основі пропонованого ним „фонетичного“ правопису граматику — виготовив. Казали, що справа непопулярна серед громадянства — професор кинувся популяризувати Й серед земляків. Написав окрему брошурку, де ясно виклав основи нового правопису, подав історію правописної справи, а де має вилів (напр. на часописи на Буковині), заводив правопис той у життя. Казали, що проект у деяких випадках зарадицький — професор ті місяці з проекту позгладжував, зв'язав дещо з традицією. І нарешті таки добився того, що уряд і в Галичині (польський, звідси пішла легенда, що „фонетику“ нам „накинули“ поляки), і на Буковині, і у Відні знову справу занялася. Та нарешті 1893 рік приніс повний успіх. І австрійське міністерство освіти (для Буковини), і галицька шкільна рада (для Галичини) дали дозвіл на заведення фонетичного правопису у школах одної і другої країни, і від вересня 1893 р. граматика проф. Степана Смаль-Стоцького стала шкільним підручником для науки української мови...

Борис Кульчицький

Щодо самого правопису, що його проводив проф. Стоцький, то він, хоч і спирається на „кулішівку“, де в чому від неї відбігає. Не треба забувати, що сам „гарячий“ Кулик у різних часах відходив від того правопису, що його вживав уперше 1856 р. Бували часи, що від нього він зовсім відкараскувався, вживав російською фонетики („ярижки“), а то й завертався до „максимовичівки“. А то знову переходив у правопис до повної фонетизації, такої непригожої для практичного вжитку, і такої нераз заплутаної, зв'язаної часто з індивідуальною вимовою самого творця Й. Поміж різними відмінами кулішівки ще найбільш раціональна була відміна Й з 1876 р., де Кулик уперше вводить й=ї, поширяє функцію букви є і т. д., і ця відміна стала, власне, основою для дальнішого розвитку правопису. Цю відміну використав учитель становищівської гімназії Євген Желехівський (1844—1885) у своєму українсько-німецькому словнику (видов 1886 р.), — та тільки дія йому наукову основу, надав, аналогічно до подвійного значення літер я, є, ю, букви і такого самого подвійного значення (ліс і Іду, ніс — нести, ніс — носа), зазив йо і ѿ (Його, нього — в Кулиша було тільки є), зазначував м'якість січних перед губними, коли по них ішло і або я (свята, съйт), съйт і т. д. — і взагалі вжив у кулішівку з 1876 р. багато послідовностей, яких часто в Кулиша не було.

Приступаючи до боротьби за фонетичний правопис для школи, та укладаючи граматику на основі такого правопису, проф. С. Стоцький, і з педагогічних і з наукових міркувань, сперся на ту відміну кулішівки, що Й вжив для свого словника Желехівський — та тільки, як це і треба було, усклав його в систему, і систему ту, бачимо у всіх частинах його граматики: у звучні, в морфології, у словотворі. Правопис той, що до введення його до школи, прийняли були тогочасні українські журнали („Правда“, „Зоря“), ним почало друкувати свої видання „Наукове Товариство імені Шевченка“, за школу почали ним писати письменники, і хоч дехто з них мав у подробицях щодо нього деякі свої застереження (напр. Франко, що держався діазину кулішівки ще до 1898 р.), то згодом таки до нього переходив (і сам Франко, і писав ним до смерті). Правда, згодом „Наукове Товариство імені Шевченка“ поробило деякі невеличкі, несутні зміни в ньому, і в цій формі перебрали його українські видання й над Дніпром, та тільки ті з них, що на них мав вплив проф. Грушевський („Літературно-Науковий Вісник“, видання Українського Наукового Товариства в Києві, видавництво „Лан“ і т. д.), ним користувалися й науковці, напр., проф. Євген Тимченко.. інші ж видання на Наддніпрянщині пішли за Куликівим правописом із 1876 р., але ж зреформувавши його в багатьох точках за Желехівським-Стоцьким: вони прийняли, напр., ю, ѿ (Його, нього), але ж залишили Куликіві тільки для нотованого і (їх, але — ліс), завели апостроф, що його в Желехівського і Стоцького треба було писати тільки у спріросткованих словах (з'їсти, від'їхати), але поширили його на губні, р (б'є, п'ять, подвір'я) — у Кулиша: б'є, п'ять, подвір'я); викинули й у таких випадках, як съйт, цъйт (це, зрештою, зробило й „Наукове Товариство ім. Шевченка“ у своїх виданнях 1900 р.); частку „ся“, яку ми ще на західних землях відчуваємо як самостійний займенник, і тому правопис Стоцького каже його писати окремо — почали писати вкунти з дієсловом. Такі зміни ми бачимо у відомому словнику української мови, що 1907 р. вийшов за редакцією Бориса Грінченка (1863—1910), і правопис того словника став за основу до теперішнього вигляду нашої ортографії, принятій тепер уже на всіх наших землях. А проріз з мовного боку треба складувати, що відкінено і після приголосних, які в нас м'ягчаться (ніс — ніс, ліз — ліз і т. д.), бо це

Євген Желехівський

дуже прикметний для нашої мови закон; треба жалувати, що не зазначуємо м'якості сичних перед губними в таких випадках, як: святий, цвях, звір. Це вплинуло в нас дуже фатально на ортоепію, і ми і з дощок театру, і в устах співаків часто чуємо ненорганічну вимову: вони силкуються вимовляти сичні дуже твердо, і замість: съвятый, цъвях, зъвір ми чуємо часто: ссвятий, ццвях, ззвір... Та на це немає ради, життя сильніше за науковість правопису, національна єдність і у справі правопису важніша, ніж правописні закони. Тут уже школі (і театрів) припадає важливе завдання припинювати справи ортоепії, підручники граматики мусять звернути на цю справу свою велику увагу...

Правопис у всіх народів — річ практична, річ звички, і зміна його не повинна б викликавати ніяких трагедій, ніяких заверюх. Головно, коли ті зміни не надто радикальні. Та це воно так, коли народ живе серед нормальних умов, коли має змогу сам рішати про всі свої справи, коли його життя не заколочують дошкульні бурі. Але ж як виринають важні, принципові непорозуміння, такі, що зроджують боротьбу, коли народним організмом струсне якась хуртовина — правописні справи, назверхній вислів думки, робляться важними, викликають відпір, а то й борю, не вважаючи на розумові, педагогічні, а то й філологічні міркування. Розумні росіянини здавна воювали проти букви „ѣ”, яка, як відомо, в російській мові була знаком на звук „е”, так само, як знак „ѣ”. Та як большевики скасували цю букву, російські емігранти, з Мілюковим, не прийняли тієї зміни, вперто держалися

старого правопису, і ще й тепер „білих” москалів, де б вони не жили, легко пізнати по тому, що вони вживаною правопису, який обов'язував російське письменство до захоплення влади в Росії большевиками. І в нас донедавна йшли ще різні дискусії на правописні теми, і підстава їх не все була чисто філологічна... А правописна боротьба в Галичині, на Буковині й на Закарпатті мала за підставу глибоке коріння — тут же йшлося про назверхній вигляд українського слова, як слова самостійного, окремого від російського — вона ж тісно з'язалася з національною боротьбою; тим то 1893 рік, рік, коли через школу почали проходити в життя народу ті назверхні ознаки, має для нас таку велику вагу, і тим то в п'ятдесятліття слід відзначити ту таку важну для нас подію, подію не тільки культурного, педагогічного, чи вузько філологічного, але й — національно-політичного значення. З цим роком ясна стала вже перемога українськості в Галичині над неясним рутенством і „общеруським” баламутством. З цим роком тісніше стало єднання частин нашого народу, роз'єднаних Збручем. У дальших роках мусіла загинути легенда про те, що прихильники кулішівки — польські наймити, як це силкувалися цілу справу заплямовувати москофіли. І політичність цілого питання виходила найкраще з того, що офіціяльна царська Росія через своїх дипломатів інтервеніювала в австрійського уряду проти правописної реформи...

А щодо самої перемоги нового правопису в Галичині й на Буковині, то не минуло цілих двадцять років, а вже залишки москофілів мусили звернутися до нього, щоб могти робити свою „роботу” серед народу...